Dumitru TUCAN
(Universitatea de Vest din Timişoara)

Memoria traumatică și literatura testimonială

Abstract: (The Witness Literature and the Post-Totalitarian Consciousness) An increasing interest in the literature generated by the totalitarian concentrationary spaces of Eastern and Central Europe has been shown for the past twenty-five years. Born from the collective traumatic experiences of the 20th century, regarded as a century of institutionalized violence, this phenomenon seems to be the sign of a traumatic type of memory which could find its voice in the public space only after 1989 with the publication of the personal narratives of incarceration in the Eastern and Central European Communist concentrationary system, and therefore it became the new grounding of the post-totalitarian consciousness. In Romania, this particular 'literary' phenomenon is vast, but it has been rarely studied systematically with the emphasis on its function of a catalyst for the post-totalitarian consciousness (Ruxandra Cesereanu's book *The Gulag in the Romanian Consciousness* is a notable exception). The present paper attempts to discuss the notion of 'witness literature' with its role of configuring the post-totalitarian consciousness.[1]

Keywords: concentrationary literature; witness literature; post-totalitarian consciousness;

Rezumat: (Literatura testimonială şi conştiinţa post-totalitară) În ultimul sfert de veac s-a manifestat un interes firesc pentru literatura generată de spațiile concentraționare ale Europei centrale și răsăritene. Născut din experiențele traumatice colective ale secolului al XX-lea, un secol al violenței instituționalizate, acest fenomen e semnul unei memorii traumatice care abia după 1989 s-a putut manifesta și ca reper fundamental al unei conștiințe post-totalitare, prin integrarea în circuitul public european larg a textelor memorialistice născute din trauma încarcerării în sistemele concentraționare comuniste est-europene. În spațiul românesc acest din urmă fenomen e amplu, însă rareori studiat sistematic în funcția sa de catalizator al unei conștiințe post-totalitare (cartea Ruxandrei Cesereanu, Gulagul în conștiința românească, e o excepție notabilă). Lucrarea de față încearcă problematizarea noțiunii de literatură testimonială ca element specific al configurării unei conștiințe post-totalitare.

Cuvinte cheie: literatură concentraționară; literatură testimonială; conștiință post-totalitară;

Traumele istorice ale secolului al XX-lea au produs o imensă cantitate de rememorări ale imaginilor atroce și dezumanizante ale universurilor carcerale generate de proiecțiile utopizante ale celor două ideologii cu efecte totalitare care au devastat Europa nu numai în termenii geografiei fizice, dar și în termenii unei geografii morale. În România comunistă au putut circula doar fragmente nesemnificative ale acestei memorii traumatice, mai precis o cantitate neînsemnată și neproblematică de scrieri privitoare la traumele generate de Holocaust. După 1989 cultura română s-a deschis nu numai în direcția recuperării unor importante elemente ale istoriei culpabilității României în contextul crimelor din timpul celui de-al Doilea Război Mondial, ci și în direcția recuperării imaginilor celeilalte importante dimensiuni generatoare de suferință și traumă în istoria românească și europeană: universul concentraționar comunist. În

1. O variantă în limba germană, *Traumatisches Gedächtnis und Testimonialliteratur*, tradusă de Maren Huberty, a apărut în volumul coordonat de Michèle Mattusch, *Kulturelles Gedächtnis - Ästhetisches Erinnern. Literatur, Film und Kunst in Rumänien*, Berlin, Frank & Timme, 2018.

BDD-A28953 © 2018 „Jozsef Attila" Tudomanyi Egyetem Kiado Szeged; Editura Universității de Vest din Timișoara
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:08:13 UTC)

mod firesc, golul s-a umplut imediat printr-un dublu proces. Pe de-o parte s-a făcut recuperarea prin traducere a marilor texte ale memoriei traumatice rezultate în urma experienţelor gulagului sovietic (în primul rând A. Soljeniţân, cu cărţile care au făcut posibilă trezirea conştiinţei europene înspre această dimensiune ignorată, până în anii ,60, `70, în cultura europeană, *O zi din Viaţa lui Ivan Denisovici* şi *Arhipelagul Gulag*). Pe de altă parte, s-au publicat o serie de cărţi care relatau ori experienţele traumatice trăite în gulagul românesc (N. Steinhardt, Ion Ioanid, Lena Constante, Adriana Georgescu, Annie Samuelli etc.), ori experienţele românilor în gulagul sovietic (Aniţa Nandriş-Cudla, Radu Mărculescu, Mihail Solomon etc.). Aceste naraţiuni au făcut posibilă recuperarea unor fragmente importante ale istoriei traumatice şi, în acelaşi timp, paşi semnificativi în direcţia trezirii unei conştiinţe anti-totalitare de care spaţiul public românesc are încă nevoie după aproape `50 de ani de dictatură. În lucrarea de faţă voi încerca circumscrierea relaţiilor dintre memoria traumatică şi acest tip particular de „literatură" generat de rupturile istorice ale secolului XX – „literatura testimonială".

Secolul XX sau secolul violenţei instituţionalizate

Acum mai bine de 100 de ani, aşadar cu puţin timp înainte de începerea Primului Război Mondial, pacea Europei (şi, implicit, a lumii întregi) părea temeinică şi eternă. Atât de temeinică încât atunci când micile fisuri politice dintre statele europene păreau să ducă tensiunea până la punctul fierbinte al mobilizărilor armate, optimismul economiştilor, jurnaliştilor sau al oamenilor politici părea el însuşi de nezdruncinat. Norman Angell, într-o celebră carte din 1909 (Angell 1913), demonstra, de-a lungul unui lanţ de raţionamente ajutat de statistici şi analize din perspectivă economică a posibilelor falii geopolitice ale vremii, „futilitatea" unui război european într-o epocă deja „globalizată". „În vara lui 1914 economia mondială era înfloritoare într-un fel care ne este [nouă, celor din secolul XXI] familiar într-o manieră distinctă. Mobilitatea bunurilor, capitalului şi forţei de muncă ajunsese la un nivel comparabil cu cel de astăzi", va nota o sută de ani mai târziu istoricul Niall Ferguson (2006, 73), admiţând totuşi faptul că secolul al XX-lea, în ciuda începuturilor sale paşnice şi optimiste, s-a dovedit a fi culmea sălbăticiei şi violenţei instituţionalizate, o adevărată „epocă a urii"[2].

Cartea lui Ferguson din 2006, *Războiul lumii*, reuşeşte să contureze vectorii contradictorii şi mişcările convulsive ale istoriei tragice a secolului al XX-lea. O combinaţie explozivă de semne ale dezagregării imperiale, volatilitatea economică, naşterea culturii totalitare, dictatori psihopaţi şi, am adăuga, proiecţii ideologice coercitive, au dus la instituţionalizarea violenţei, excluderii şi crimei în numele naţiunii, etniei, rasei sau clasei. Nicicând ca în secolul XX violenţa identitară şi accesoriile sale (ideologia, limbajul excluderii, extremismul politic, violenţa ritualizată sau liturghiile în masă ale urii) n-au pătruns până în cel mai ascuns cotlon al imaginarului socio-cultural, generând o adevărată industrie a violenţei, în care războaiele (civile, regionale sau mondiale) au fost doar forma cea mai vizibilă şi mai puţin ilegitimă a acestei „epoci a urii". Nicicând ca în secolul al XX-lea formele de supraveghere, încarcerare, tortură

2. Deşi istoricul britanic denumeşte „epoca urii (age of hatred)" (Ferguson 2006, li) doar prima jumătate a acestui secol al violenţei (1904 – 1953), secolul XX şi-a păstrat amprenta violentă până la finele sale, iar secolul XXI nu se arată mai liniştit.

BDD-A28953 © 2018 „Jozsef Attila" Tudomanyi Egyetem Kiado Szeged; Editura Universităţii de Vest din Timişoara
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:08:13 UTC)

şi execuţie arbitrară n-au fost mai dezumanizante şi criminale.

În acest context al urii, două fenomene generate de legiferarea excluderii şi legitimate ideologic de obsesia iraţională a „rasei" şi cea utopică a „clasei" au devenit metonimii ale cruzimii omului faţă de om în secolul al XX-lea. E vorba, pe de-o parte, de Holocaust, efectul tragic şi absurd al unei adevărate industrii a genocidului organizate cu precizie şi cruzime de Germania nazistă şi aliaţii săi. E vorba, pe de altă parte, de fenomenul Gulagului, fenomen carceral generat de „industria penitenciară"[3] sovietică încă de la începuturile instalării comunismului în fosta Rusie ţaristă şi apoi, după cel de-al Doilea Război Mondial, exportat în toate ţările comuniste. Ambele fenomene concentraţionare, universuri ale înrobirii, dezumanizării şi morţii, reprezintă în istoria recentă nu numai punctele de reper ale manifestărilor răului în forma sa absurdă[4], ci şi spaţiile în care se înrădăcinează experienţele traumatice individuale care, graţie naraţiunilor testimoniale ale celor care au reuşit să supravieţuiască, au întregit contururile memoriei traumatice a secolului al XX-lea.

Deşi primele semnale ale acestei memorii traumatice ale acestui secol tulbure datează din primele două decenii de după revoluţia bolşevică[5], datele consistente ale suferinţei umane cauzate de rupturile istorice ale primei jumătăţi de secol vor începe să se acumuleze după cel de-al Doilea Război Mondial, catalizate de tragedia recentă a Holocaustului. Imediat după război, majoritatea comentatorilor a încercat să analizeze semnificaţiile politice ale Holocaustului, dar n-a trecut foarte mult timp şi, pornind de la apariţia unor mărturii ale supravieţuitorilor, atenţia a fost transferată înspre iraţionalismul, barbaria şi absurdul universului concentraţionar, oricare ar fi fost acesta.

Aceste sublinieri au reuşit să atragă atenţia asupra faptului că discursul ideologic, cel care raţionalizează formele în act ale ororii, nu e nimic altceva decât o încercare de justificare a crimelor celor mai absurde şi iraţionale. Poate cea mai importantă mărturie este cea a lui David Rousset, el însuşi deţinut în lagărele de concentrare naziste, care în *Universul concentraţionar* (1946) şi *Zilele morţii noastre* (1947, cf. ed. 1988) reuşeşte să atragă atenţia asupra formelor infernale ale ororii concentraţionare. Importanţa mărturiei lui Rousset e dublată şi de acţiunile sale în direcţia recunoaşterii de către opinia publică europeană a faptului că, la câţiva ani de la dezagregarea universului concentraţionar nazist, un spaţiu de o inumanitate comparabilă, universul gulagului sovietic, aflat în momentul acela în expansiune în ţările est-europene, continuă să perpetueze formele groteşti ale violenţei, sclaviei şi crimei împotriva umanităţii. Nu sunt de neglijat, în acest context, nici mărturiile Margaretei Buber – Neumann (1949), supravieţuitoarea ambelor sisteme concentraţionare – cel nazist şi cel comunist –, ale lui V. A. Kravcenko (1947) sau ale lui Julius Margolin (1949), dacă ar fi să ne rezumăm numai la câteva astfel de mărturisiri care, de la sfârşitul anilor `40 au atras atenţia asupra acestui univers al ororii, neglijat până atunci.

Dacă e adevărat faptul că în anii `50 mărturiile despre gulag sunt folosite mai ales ca elemente ale jocului ideologic specific contextului războiului rece, legitimarea interesului pentru universul concentraţionar sovietic va veni tocmai din URSS. Publicarea volumului *O zi din viaţa lui Ivan Denisovici al lui Soljeniţân* (1962) şi succesul său

3. Termenul este al lui Soljeniţân şi dă titlul primului volum al celebrului *Arhipelag Gulag*.
4. cf. Todorov 1996, 117 şi urm.
5. cf. Tucan 2013, 61-78.

BDD-A28953 © 2018 „Jozsef Attila" Tudomanyi Egyetem Kiado Szeged; Editura Universităţii de Vest din Timişoara
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:08:13 UTC)

internațional imediat vor genera un interes major pentru realitățile gulagului. Văzut inițial ca un text necesar în contextul „dezghețului" inițiat de N.S. Hrușciov, micul roman al lui Soljenițân dovedea că discuția despre universul concentraționar trebuia dusă nu numai ca un act necesar al rupturii de moștenirea stalinistă, ci și ca un act de conștientizare a rădăcinilor ideologice ale terorii, rădăcini care se întind dincolo de epoca dominată dictatorial de Stalin. Soljenițân va continua să afirme nevoia de rupere a tăcerii asupra subiectului și să se documenteze în vederea scrierii monumentalului *Arhipelag Gulag* care, odată publicat (1973[6]), va reprezenta un adevărat catalizator al unei noi dimensiuni documentar-artistice, „literatura gulagului sovietic", sub-gen al literaturii concentraționare. De la publicarea *Archipelagului Gulag* încolo vor fi recuperate nume ale acestui gen, iar mărturiile noi vor continua să apară ca instrumente mnemotehnice ale istoriei traumatice a secolului al XX-lea. Acest gen se va amplifica ulterior odată cu mărturiile venite din întregul spațiu est-european, acolo unde după război va fi exportat sistemul concentraționar sovietic.

Carceral vs. concentraționar. Literatura concentrațională

De la sfârșitul anilor `60 asistăm, așadar, în cultura europeană la o adevărată avalanșă de reluări scriptice ale experiențelor concentraționare ale unui secol plin de violență și ură irațională. Ceea ce până atunci fusese doar un fenomen marginal – literatura carcerală (concentrațională) – va deveni un fenomen de amploare. Preistoria literaturii concentraționare e ambiguă și, până la finele secolului al XIX-lea, sintagma are un sens mai degrabă contextual: texte despre încarcerare sau texte scrise în închisoare. Astfel, nume ca Marco Polo, John Bunyan, Marchizul de Sade sau alții, sunt asociate indistinct ideii de literatură carcerală, fără ca scrierile lor să fie legate direct de experiența închisorii, de ruptura destinului sau de traumă. Precursorul indiscutabil al literaturii carcerale este însă F. M. Dostoievski prin *Amintiri din casa morților* (1861-1862), roman cu rădăcini autobiografice care se concentrează pe ororile sistemului penitenciar țarist. Interesant de observat în acest roman este amestecul de fapte carcerale, de relatări de evenimente traumatice și de reflecție filosofică. Toate acestea, împreună cu substanța experiențelor biografice transcrise, fac din romanul dostoievskian un text anticipator al literaturii concentraționare de secol XX. Îmbinarea unei imagini a rupturii destinului individual cu brutalitatea descrierii experiențelor carcerale configurează imaginea unui univers dezumanizant în fața căruia nu mai rămân decât soluții „spirituale" de salvare a umanității din individ. Nu altele vor fi elementele definitorii ale literaturii concentraționare de mai târziu. Ceea ce lipsește la Dostoievski – o imagine a unei industrii instituționalizate a ororii – va fi posibil în secolul XX cu ajutorul, infam, al ideologiei.

Adevărata istorie a literaturii concentraționare aparține așadar secolului al XX-lea și este cauzată, așa cum observam mai sus, de istoria traumatică și de rupturile istorice ale acestuia. Revoluția bolșevică din 1917 va genera aproape imediat sistemul concentraționar sovietic – Gulagul, spațiu de dimensiuni gigantești al ororii din care nu vor întârzia să apară relatări încă din anii `20. Modelul sovietic va fi transformat

6. Prima ediție (în rusă) este publicată la Paris, în 1973. În 1974 vor fi publicate edițiile în engleză și franceză.

BDD-A28953 © 2018 „Jozsef Attila" Tudomanyi Egyetem Kiado Szeged; Editura Universității de Vest din Timișoara
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:08:13 UTC)

într-o necruțătoare industrie a morții odată cu lagărele de concentrare naziste. Nu puțini dintre supraviețuitorii Holocaustului își vor relata suferințele, rezultatul generic fiind o adevărată epopee a ororii și a morții – Literatura Holocaustului. De asemenea, schimbările geopolitice de după Al Doilea Război Mondial vor macula geografia țărilor din Europa Centrală și de Est cu locuri de detenție și suferință, care la rândul lor vor genera, mai ales după căderea sistemului comunist, o literatură a gulagului est-european[7]. Astfel, literatura concentrațională (carceralã), sintagmă ambiguă specifică unei istorii marginale a „încarcerării", se va transforma într-un vast depozitoriu de experiențe ale suferinței umane, odată cu rupturile istorice ale secolului al XX-lea. Experiențele traumatice individuale e vor deveni colective. Masificarea suferinței va deveni extremă.

Traumă și memorie traumatică

Cei mai mulți dintre teoreticienii „traumei" leagă această noțiune de rupturile istorice, în special de cele petrecute în modernitate:

> „Modernitatea, profund legată de imperialism, consumerism și fascism, așa cum a arătat-o în mod lucid Paul Gilroy în *Against Race* [Împotriva rasei], este văzut ca fenomenul ce va produce experiențele elementare ale secolului al XX-lea: evenimentele catastrofice și conflictul inter-cultural global. Într-adevăr, acumularea evenimentelor traumatice ale secolului XX a făcut ca psihologii, sociologii și specialiștii în științele umaniste să fie interesați de analiza traumei" (Kaplan 2005: 24).

Freud este însă acela care descoperă fenomenele elementare și structurile traumei (Kaplan 2005, 25). Interesat de efectele psihologice ale experiențelor limită, dar în același timp și de coliziunea dintre pulsiunile psihologice individuale și ierarhiile rigide ale finalului de secol XIX, Freud definește trauma drept o ruptură în conturul protector al conștiinței (Freud 1961, 23 și urm.), iar memoria „traumei" efectul impactului lumii exterioare asupra inconștientului (*Ibid*., 18-19). Interesul lui Freud pentru traumă și memorie traumatică nu e inexplicabil în contextul teoriei sale psihanalitice și nu e nici singular în epoca de după Primul Război Mondial, evenimentul traumatic suprem de până atunci, ale cărui milioane de victime devin în acei ani materialul psihologiei experimentale. Așadar, vocabularul dominant al conceptualizării traumei este în mod firesc unul psihologizant, deși contextul în care se naște această nevoie de teoretizare e caracterizat de un specific circumstanțial istoric. Nu întâmplător, în marginea vocabularului psihologizant al discuțiilor timpurii despre traumă se regăsește unul istoricizant, inaugurat de Walter Benjamin[8], care ulterior va fi rafinat de teoria critică postmodernă. Pentru Benjamin trauma reprezintă conștiința asediată de forțe exterioare, străine. De asemenea, modernitatea e ea însăși, în viziunea aceluiași, o ruptură a conștiinței, așadar e analogă traumei. Astfel, din punctul de vedere al filosofului, atât modernitatea, cât și experiența traumatică sunt echivalate unei experiențe a alienării

7. Nu este aici locul pentru a vorbi de perpetuarea modelului sovietic de lagăr de concentrare în prezent în Coreea de Nord.
8. De altfel W. Benjamin pornește el însuși de la teoria freudiană a traumei și a memoriei traumatice, așa cum o dovedesc paginile dedicate subiectului din cartea despre Baudelaire (Walter Benjamin 2006, 175 și urm.).

BDD-A28953 © 2018 „Jozsef Attila" Tudomanyi Egyetem Kiado Szeged; Editura Universității de Vest din Timișoara
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:08:13 UTC)

radicale. O dovedesc, printre altele, analizele extinse din cartea despre Baudelaire (2006), acolo unde analiza culturii politice a modernității se transformă într-un manual de patologie a unei epoci în care ritmul metamorfozelor socio-culturale se transformă în stimuli ai experiențelor traumatice. Nuanța istoricizantă atribuită de către W. Benjamin experienței traumatice e importantă nu atât pentru descifrarea mecanismelor funcționale ale traumei, cât pentru a vizualiza contextele specifice (în termeni de experiență) care generează traumaticul.

Într-o carte din 2004, *History in Transit: Experience, Identity, Critical Theory* [Istoria în tranziție: experiență, identitate, teorie critică], Dominick LaCapra face o disociere de o importanță crucială în analiza contextelor istorice generatoare de experiențe traumatice, aceea dintre „trauma structurală" (rupturile transistorice, adesori citibile în cheie psihanalitică: „adoptarea limbajului" [entry into language], „separarea de mamă" [separation from the mother] etc.) și „trauma istorică" (rupturile radicale ale istoriei care generează experiențe traumatice adeseori colective – Holocaustul, de exemplu). LaCapra face o astfel de disociere pentru a atrage atenția asupra traumei istorice a Holocaustului și pentru a analiza paradoxurile și tensiunile acestui eveniment traumatic, dar sublinierea unei relații între „ruptura istorică" și „traumă" e importantă în primul rând pentru analiza reprezentărilor experiențelor traumei și a legăturilor acestora cu „memoria traumatică".

Teoretizată, inevitabil, încă de la Freud, memoria traumatică are un caracter interacțional în care evenimentul (traumatic), impactul „psihologic" (în sensul freudian al cuvântului) și (im)posibilitățile reprezentării sunt necunoscutele unei ecuații aparent fără rezolvare. Spun „(im)posibilitățile reprezentării" pentru că impactul psihologic al evenimentului traumatic poate avea potențialități binare: tăcere / reprezentare. Fiecare dintre aceste potențialități are suma sa de materializări comportamentale sau scriptice ale amintirilor traumatice. Acesta este probabil motivul cel mai plauzibil pentru care teoreticienii memoriei traumatice subliniază cu tărie efectele distorsionante ale acesteia atât asupra comportamentelor individuale[9], cât și asupra discursivizării experienței traumatice[10]. Negocierea translatării stimulilor traumatici în discurs, oricare ar fi el, este cu certitudine complexă în procesualitatea sa. Dar paradoxul esențial al acestui tip de memorie este intensitatea „amintirii" traumatice care face ca adevărul „emoțional" să fie mai important decât adevărul „factual" în orice reprezentare a experienței traumatice (Walker 2004, 136). Cu atât mai mult, acest caracter paradoxal este mai intens atunci când vorbim despre traumele istorice, acolo unde semnele traumei sunt atât individuale, cât și colective și-și pun, prin reprezentările lor, amprenta asupra jocurilor universale ale memoriei. Jeffrey C. Alexander (2012, 2 și urm.), într-o carte care încearcă să construiască o teorie socială a traumei colective, observă foarte bine, încă de la începutul demersului său, faptul că „suferința individuală este de o extraordinară importanță umană, morală și intelectuală. Aceasta este în sine materie primă pentru etică și psihologie", dar, în același timp, rămâne de studiat și modul în care „trauma devine colectivă", inserându-se în memoria identitară:

9. „[...] memoria traumatică nu este «inconștientă» în maniera memoriei nevrotice reprimate. Este, mai degrabă, memoria îndreptată către o altă parte a conștiinței, accesibilă prin analiza fenomenelor traumatice cunoscute: retrospecții, fobii sau vise" (Kaplan 2005, 73-74).
10. Cathy Caruth: „Recapturing the Past: Introduction", în: Caruth 1995, 154.

BDD-A28953 © 2018 „Jozsef Attila" Tudomanyi Egyetem Kiado Szeged; Editura Universității de Vest din Timișoara
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:08:13 UTC)

„Victimele individuale reacționează la experiențele traumatice prin reprimare și negare, eliberându-se doar atunci când aceste mecanisme psihologice de apărare sunt depășite, conștientizând durerea în așa fel încât să fie capabile să se reculeagă. Pentru colectivități lucrurile se petrec în mod diferit. Mai degrabă decât negare, reprimare sau efort de conștientizare, putem observa în cazul traumelor colective un proces de construcție simbolică, de creare de povești și personaje ca premiză a viitorului colectivității" (Alexander 2012, 3).

Memorie individuală / memorie colectivă / memoria traumatică

Paradigma tradițională a conceptualizării „memoriei" este una subiectivizantă, mai precis preocupată de memoria individuală și are legătură cu ceea ce P. Ricoeur analizează ca fiind o adevărată „școală a privirii interioare" (Ricœur 2001, 117). Punctele de reper pe care și le asumă filosoful francez în analiza acesteia sunt Sf. Augustin, cel ce leagă memoria de orientarea temporală a unui sine conceput în termenii experienței spirituale creștine, John Locke, cel care recunoaște legătura strânsă dintre memorie și identitate, și E. Husserl, cu ale sale analize ale intenționalității proceselor de conștiință în care semnalele memoriei individuale se deschid înspre o dimensiune inter-subiectivă. În fapt, urmărind analizele dense ale lui Ricoeur putem observa cum fenomenologia husserliană pregătește terenul pentru manifestare unei „priviri exterioare" asupra memoriei, în contextul dezvoltării științelor socio-umane. Paradigma modernă va deveni una „colectivă", în același timp istorică și culturală, și va fi preocupată îndeosebi de determinările socio-culturale ale memoriei individuale care configurează tiparele memoriei colective și de studiul impactului acesteia asupra identităților colective. Maurice Halbwachs este însă cel care argumentează, în două cărți influente pentru secolul al XX-lea – *Les cadres sociaux de la memoire* (1925, cf. 1992) și *La mémoire collective* (1950, cf. 1968) – că jocurile memoriei individuale sunt limitate de cadrele memoriei sociale (1968, 182), acolo unde actorul principal este subiectul social, determinare funcțională, contextuală a subiectului individual. Aceste cadre sunt amintiri comune, devenite puncte de reper ale tiparelor care direcționează energiile sociale ale grupului și, în același timp, controlează reprezentările asupra identității. Astfel memoria colectivă controlează prin eliminare sau amplificare semnalele trecutului.

Analizând, printre altele, posibilitatea ideii de Istorie ca memorie universală a speciei umane, sociologul francez ajunge la concluzia că nu există o astfel de memorie. Sau, mai precis, există mai multe „memorii colective" (Halbwachs 1968, 74 și urm.). Memoria colectivă își are rădăcinile într-un grup încadrat în spațiu și timp p. 75). Istoria ca discurs asupra trecutului se hrănește din ea și, printr-un proces de feed-back, o influențează la rândul ei. Astfel, problematizările lui Halbwachs descompun nu atât ideea de Istorie, cât pe cea de memorie, într-un model fluid în care elementul cel mai important devine reprezentarea. Experiențele trecutului, fie ele individuale sau colective, fie ele marginale identității sau contribuind la configurarea ei, reprezintă lichidul care atâta timp cât nu ia forma unui recipient se pierde. Istoria, în potențialitatea sa plurală, e un astfel de recipient. Discursurile care o hrănesc sunt, de asemenea, astfel de posibile recipiente. Discursul memorialistic e el însuși un astfel de recipient care, din când în

BDD-A28953 © 2018 „Jozsef Attila" Tudomanyi Egyetem Kiado Szeged; Editura Universității de Vest din Timișoara
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:08:13 UTC)

când se varsă în marele recipient al Istoriei.

Memorie traumatică şi discursuvizare

Modelul fluid al memoriei colective, aşa cum poate fi citit el în teoretizările lui Halbwachs, e util în cazul memoriei traumatice nu neapărat pentru analiza mecanismelor sale constituente, ci mai degrabă pentru analiza discursivizării sale şi a impactului său asupra conştiinţei colective. Dacă psihologia experimentală este în mod firesc concentrată asupra impactului psihologic al traumei, pentru ştiinţele socio-umane problema majoră este aceea a reprezentării „traumei". Venind cu acestă perspectivă Cathy Caruth observă, fără a lăsa totalmente deoparte problematica psihologică a traumei, nu numai dificultăţile discursivizării experienţei traumatice, cât mai ales dificultăţile înţelegerii urmelor scriptice ale acesteia:

> „Trauma necesită astfel integrare, atât pentru a funcţiona ca mărturie, cât şi pentru a permite vindecarea. Dar pe de altă parte, transformarea traumei în memoria narativă necesară verbalizării, comunicării şi integrării sale în procesul de cunoaştere individuală dar şi colectivă a trecutului poate să facă posibilă pierderea atât a preciziei, cât şi a forţei care caracterizează amintirea traumatică... Cu toate acestea, există o altă pierdere, mai profundă: aceea a incomprehensibilităţii fundamentale a evenimentului, forţa *imposibilităţii de a înţelege* [s.a.] (Caruth 1995, 154).

Memoria traumatică este, astfel, vehiculul care poartă semnele experienţei traumatice înspre discurs, dar le poartă într-o manieră paradoxală. În primul rând, memoria traumatică îşi trage toată energia generativă din evenimentul traumatic, din ruptura istorică trăită şi percepută individual, e adevărat, dar de o individualitate care e în acelaşi timp alături de colectivitatea care trăieşte efectele aceleiaşi rupturi. Trauma individuală se oglindeşte în variantele infinite care, împreună, compun trauma colectivă. Gradul suferinţei e diferit, percepţiile de asemenea, destinele traumatice pot fi ele însele diferite, dar rămân anumite tipare ale experienţei traumatice care funcţionează ca puncte de legătură între cei condamnaţi la suferinţă. Soljeniţân, de exemplu, asumându-şi o voce de explorator, poate vorbi despre un „trib al zeki-lor" care populează „arhipelagul" pe care-l explorează (Soljeniţîn 2008, I, 7). Un trib a cărui identitate e construită de-a lungul unei aventuri a rupturii de destin petrecută în cadrele aceloraşi tipare. Nu e întâmplător faptul că Soljeniţân combină în *Arhipelagul Gulag* tonul abstract şi rece al „antropologului" cu tonul plin de empatie al biografului destinelor individuale, într-o naraţiune care nu de puţine ori îşi asumă o voce colectivă:

> „Şi iată, repede, una [o portiţă] fatală s-a deschis larg şi patru mâini de bărbat, patru mâini albe, neobişnuite cu munca, ne înşfacă de picior, de mână, de guler, de căciulă, de ureche, ne trântesc ca pe un sac, în timp ce poarta din spatele nostru, poarta spre viaţa dinainte, este închisă pentru totdeauna.
>
> Gata. Eşti arestat! [...]
>
> Iată ce este arestarea: o lumină orbitoare şi o lovitură care transferă dintr-o dată prezentul în trecut, iar imposibilul devine un prezent cu drepturi depline" (Soljeniţîn 2008, I, 14).

BDD-A28953 © 2018 „Jozsef Attila" Tudomanyi Egyetem Kiado Szeged; Editura Universităţii de Vest din Timişoara
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:08:13 UTC)

„De bună seamă că arestările sunt foarte diferite după forma lor. Irma Mendel, unguroaică, a izbutit să procure la Komintern (1926) două bilete la Teatrul Mare, în primele rânduri. L-a invitat şi pe anchetatorul penal Klegel, care îi făcea curte. Au petrecut foarte tandru tot timpul cât a durat spectacolul, apoi el a condus-o... la Lubianka" (*Ibid*., 17).

Oglindirea experienței individuale în cea colectivă e grija permanentă a memoriei traumatice în momentul discursivizării sale, altfel discursul ar rămâne o perpetuă lamentație. Șocurile succesive ale pragurilor de trecere în lumea suferinței reprezintă momentele configurării unei conștiințe a damnării care neagă identitatea anterioară a încarceratului pentru a deveni fundamentul unei noi identități. Aceasta se formează ad-hoc pornind de la propria experiență, dar și de la contemplarea suferinței celorlalți. De exemplu, prima parte a memoriilor de detenție ale Evgheniei Ginzburg (*Destin în bătaia vântului*) este, printre altele, și o poveste a uitării de sine. Arestată, anchetată și condamnată pentru „conspirație teroristă trotkistă", memorialista nu numai că se îndepărtează de iluziile (inclusiv ideologice ale) vieții anterioare arestării, dar își asumă o identitate pe care o va recunoaște peste ani și în privirea hăituită a colegilor de suferință care au supraviețuit.[11]

Conștiința damnării e în mod evident diferită la fiecare dintre cei care o poartă și o exprimă, dar nu de puține ori aceasta e dinamizată de o responsabilitate față de ceilalți. Astfel, vocea memoriei traumatice își asumă de cele mai multe ori nevoia de a se înscrie în conștiința colectivă prin mărturia asumată în numele celor tăcuți sau dispăruți. Unul dintre memorialiștii timpurii ai gulagului sovietic, Vladimir Cernavin, punctează la fiecare pas al narațiunii sale această intenție testimonială într-un volum în care acest lucru este vizibil chiar și în titlu: *Vorbesc în numele celor tăcuți* (1936[12]). Faptele povestite, considerațiile despre tiparele experiențelor traumatice sau destinul individual devin elementele de fundal ale acestei nevoi esențiale a supraviețuitorului. Astfel, energiile memoriei traumatice configurează specificul nucleului generator al discursului traumatic - *supraviețuitorul*, discursul în sine nefiind altceva decât o poveste a aventurii de a supraviețui pentru a depune mărturie. În sine „supraviețuitorul" este un adevărat anti-erou al colectivității suferinde. Responsabilitatea sa, subminată uneori de vina de a fi supraviețuit, e consolidată de nevoia de a lupta împotriva uitării celor „rămași în urmă" prin imaginea unei umanități învingătoare, totuși, în lupta cu răul absolut. Aceasta e una dintre semnificațiile de prim plan a micului roman al lui Soljenițân, *O zi din viața lui Ivan Denisovici*. Ficționalizând un „destin paradigmatic" (Ivan) într-un „spațiu paradigmatic" (lagărul de concentrare), scriitorul rus spune și o poveste a umanității învingătoare asupra suferinței extreme. E umanitatea fiecăruia dintre supraviețuitori, devenită omagiu pentru cei rămași în urmă. Descrierea, de cele mai multe ori detaliată, a experiențelor traumatice e echivalentă unei încercări de a oferi materialul pentru a înțelege evenimentul traumatic, chiar dacă acest lucru se

11. Ghinzburg 2015, 184. A se vedea, pentru memoriile integrale, cele două volume (2015, 2016), traduse de Antoaneta Olteanu. Cele două volume reprezintă traducerea originalului rusesc cu titlul *Крутой маршрут* (I, II) care circulă în samizdat începând cu anul 1967.
12. Vladimir V. Tchernavin: *I Speak for the Silent (Prisoners of the Soviets)*, 1936.

BDD-A28953 © 2018 „Jozsef Attila" Tudomanyi Egyetem Kiado Szeged; Editura Universității de Vest din Timișoara
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:08:13 UTC)

dovedește a fi aproape imposibil. Însă această imposibilitate nu înseamnă că mărturia nu are importanța ei, atât pentru „supraviețuitor", cât mai ales pentru o istorie a victoriei umanității asupra „răului".

Dinamica particulară a discursivizării experienței generate de trauma istorică pare a fi, aşadar, echilibrul dintre experiența personală şi inserarea ei în experiența colectivă, ceea ce arată două dimensiuni importante ale acesteia şi două posibile efecte. Există, în primul rând, nevoia de eliberare de suferința şi rănile psihologice personale. Dar acest impuls psihologic primar este întrecut de nevoia de a depune mărturie, pentru a înțelege şi a oferi posibilitatea înțelegerii de către posteritate. Dacă actul rememorării în sine are, la rândul său, un efect taumaturgic primar, al doilea său efect este acela de a lupta împotriva uitării şi Istoriei prin mărturie. De aceea cred că sintagma potrivită pentru a numi acest tip de discursivizare a memoriei traumatice este nu acela de literatură carcerală, nici acela de literatură concentrațională, ci acela de *literatură testimonială*.

Literatura testimonială

Sintagma „literatură testimonială" în varianta sa englezească „literature of testimony" este folosită pentru prima dată de Elie Wiesel în cartea de interviuri cu H. J. Cargas[13]. Vorbind despre cărțile sale, în primul rând despre *Noaptea*[14], supraviețuitorul de la Auschwitz insistă asupra cuvântului „mărturie" în relația sa discursivă cu experiențele traumatice ale Holocaustului. Pentru Wiesel mărturia se întrețese, o va mărturisi destinul său ulterior publicării *Nopții*, cu activismul social în favoarea rememorării traumelor colective ale Holocaustului şi cu impunerea în conştiința publică a rănilor istoriei europene recente. La fel ca Wiesel, mulți dintre cei care redau experiența lor în interiorul evenimentelor istorice care au generat trume colective imprimă discursului lor, oricare ar fi genul, o inevitabilă dimensiune testimonială. Actul de a rememora experiența traumatică devine un act cu o puternică încărcătură morală. Această insistență în direcția construcției unei conştiințe colective a traumei istorice face ca fiecare rememorare a traumaticului să se apropie de valoarea documentului, aceasta fiind vizibilă ca nucleu discursiv în fiecare dintre mărturii, fie ele publice, juridice sau „literare".

Apropierea „mărturiei" de document este paradoxală. Istoricul suedez Peter Englund vorbeşte, într-un volum din 2002[15], despre relația paradoxală mărturie – document – istorie în ceea ce numeşte el însuşi „literatură testimonială" [„witness literature"]. Englund analizează trei scrieri despre gulag şi teroarea stalinistă, aparținând unor „adevărate artiste în utilizarea memoriei" (Englund 2002, 48): Ana Larina, soția lui N. Buharin, arestată în 1938 şi eliberată abia în 1953, autoarea volumului

13. Cargas 1976, 3, 73; a se vedea şi Engdahl 2000, ix.

14. „Noaptea, prima mea narațiune, e o poveste autobiografică, un fel de mărturie a celui care vorbeşte de propria sa viață, de propria sa moarte" (E. Wiesel în Cargas 1976, 73); „*Noaptea* reprezintă fundamentul; tot ceea ce am scris altceva e doar un comentariu. În fiecare carte iau unul dintre personajele *Nopții* şi îi ofer un refugiu, o carte, o poveste, un nume, un destin al său" (3).

15. Peter Englund, „Philomela's Tongue: Introductory Remarks on Witness Literature", în Engdahl 2002. E vorba de un volum colectiv al conferinței prilejuite de simpozionul centenarului premiilor Nobel, care se numeşte chiar „Literatura testimonială" [*Witness Literature*], volum editat de Horace Engdahl, în acel moment secretarul Academiei suedeze. Printre participanții care au contribuții în acest volum îi amintim pe Imre Kertész, Herta Müller, Timothy Garton Ash şi Nadine Gordimer.

BDD-A28953 © 2018 „Jozsef Attila" Tudomanyi Egyetem Kiado Szeged; Editura Universității de Vest din Timişoara
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:08:13 UTC)

de memorii *This I Cannot Forget: The Memoirs of Nikolai Bukharin's Widow*, Elena Bonner, autoarea volumului memorialistic *Mothers and Daughters*, despre anii terorii staliniste şi Evghenia Ginzburg, autoarea volumului memorialistic *Krutoi Marşrut*, despre detenţia în Kolîma. Perspectiva lui Englund este perspectiva istoricului care caută adevărul dincolo de valenţele „literare" ale discursului. Intersându-se de transferul memoriei în acest tip special de scriitură, autorul suedez remarcă faptul că trecerea *înseamnă nu nepărat obiectivitate*, ci *condensare*, *rafinare*, *rescriere*, *excludere*, adică mecanisme proprii discursivizării, care au un potenţial creativ. Narativizarea înseamnă întotdeauna punere în ordine şi folosire a mecanismelor de reprezentare ale limbajului. Înseamnă perspectivă, situare într-un anumit raport cu evenimentul relatat, toate fireşti în situarea lor temporală faţă de evenimentul trăit. Aşadar, distorsiunea evenimenţială e un scurt-circuit explicabil în procesul de reprezentare. În cazul narativizării memoriei traumatice această distorsiune e, însă, controlată de nevoia testimonială, care e vizibilă în efortul de a pune în evidenţă experienţele traumatice personale pentru a oferi un model de suferinţă asemănător cu al celorlalţi. Putem afirma, odată cu Englund, că toate aceste elemente de distorsiune evenimenţială nu au intenţia de a ascunde, ci de a rafina pentru „a scoate în evidenţă" (Englund 2002, 49) evenimentele traumatice *şi forţa lor. Nevoia testimonială generează* nevoia de a înţelege şi de face înţeleasă trauma, dar şi nevoia de a construi o reprezentare inteligibilă a evenimenţialului traumatic trăit direct. Chiar dacă imaginile reprezentării trecutului sunt conturate de elementele retorice şi structurale ale literaturii, autenticitatea *rămâne să se reflecte* în forţa concentrării pe evenimenţialul traumatic şi în oglindirea în tiparele suferinţei comune. Suferinţa adevărată transpare, în ciuda distorsiunilor, printre rânduri, pentru a oferi un model de referinţă conştiinţei colective a traumei.

Mod de manifestare a memoriei traumatice şi a dimensiunilor sale paradoxale, literatura testimonială depăşeşte astfel simplul statut de semnal al istoriei traumatice a umanităţii. Configurându-se ca depozitar al experienţelor individuale de-a lungul rupturilor istorice, oricare ar fi ele, literatura testimonială devine punctul de reper al conştiinţei rănilor istorice. Experienţă limită reluată a posteriori prin discursivizare, ea pune în scenă un personaj tragic, *supravieţuitorul*, care vorbeşte nu numai în numele celor „tăcuţi", ci şi în numele viitorului. Discursul testimonial, nu de puţine ori radical şi intransigent, face ca prin tăria lui să suplinească tăcerile celor pieriţi. Ruptura destinului individual (în toate amănuntele sale sordide) devine model nu numai pentru rupturile destinelor colectivităţii ci şi pentru „ruptura istorică". Şi, în cele din urmă devine o imagine, de alură epopeică, a confruntării inegale dintre individ şi Istorie.

*În ciuda ac*estor dimensiuni generale ale semnificaţiilor, valoarea de document a mărturiei rămâne pentru că, dincolo de fireştile distorsionări, adevărul faptic nu face decât să-i întărească validitatea. De exemplu, Annie Samuelli în volumul *Zidul despărţitor* (1967/1993) şi Lena Constante în volumul *Evadarea imposibilă* (1996) vorbesc, fiecare dintre ele, despre perioada de detenţie în Penitenciarul politic de femei Miercurea Ciuc. Aceeaşi închisoare generează percepţii diferite în scrierile lor, mai ales din punctul de vedere al decupajului figurilor şi întâmplărilor. Diferă, de asemenea, şi intensitatea emoţională a relatărilor, explicabilă prin specificul experienţelor individuale. Dar tiparele carcerale rămân aceleaşi şi pot fi observate de-a lungul câtorva trepte: negarea individualităţii chiar la nivel corporal prin igienă precară şi

BDD-A28953 © 2018 „Jozsef Attila" Tudomanyi Egyetem Kiado Szeged; Editura Universităţii de Vest din Timişoara
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:08:13 UTC)

îmbrăcăminte, înfometarea, tortura etc. (Terteci 2012). Datele, numele, întâmplările, *întâlnirile sunt recognoscibile și formează o amplă* panoplie documentară compatibilă cu cadrele evenimentelor istorice. Toate aceste sunt însă înconjurate de culorile tari ale experiențialului traumatic iar acest lucru nu face altceva decât să întărească valoarea paradigmatică a mărturiei pentru suferința colectivă.

Sintagma „literatură testimonială" pare a fi, aşadar cel mai potrivit concept, pentru a descrie discursivizarea memoriei traumatice (ca recuperare a experienței limită generată de trauma istorică) care interacționează activ cu memoria colectivă. „Literatura" generată de spațiile concentraționare reprezintă efectul literar paradoxal al traumelor istoriei recente şi e un fenomen complex atât ca natură, cât și ca întindere. Natura paradoxală este dată de intersectarea actului rememorării traumei cu nevoia de a depune mărturie în numele celorlalți. Post-traumatică, colorată în emoțiile rememorării experiențelor limită ale vieții carcerale, acest tip de „literatură" are un evident *caracter testimonial*. E vorba, în mai toate textele acestui gen[16], de o aproape imposibilă distanțare de sine și de forța experienței traumatice. Această distanțare e reușită numai prin actul de ridicare la rang de realitate paradigmatică a suferinței şi degradării individului în universul concentrațional. Suferințele proprii, alături de suferințele celorlalți, sunt, uneori chiar în ciuda emoției generate de experiența limită, redate ca detalii care se acumulează ca un act al *documentării necesare*. De aceea, în fiecare dintre textele acestui gen particular putem citi, în același timp, o geografie fizică și una morală a universului concentrațional, ambele relevante pentru întreg spațiul concentrațional. Și, nu în cele din urmă, fiecare dintre aceste „documente" are și o funcție taumaturgică. Actul rememorării e un act al împăcării cu sine și al regăsirii de sine ca imagine care se reclamă de la un model al umanității învingătoare în lupta cu absurdul și ororile universului concentrațional.

Referințe:

Alexander, Jeffrey C. 2012. *Trauma. A Social Theory*. Cambridge: Polity Press.

Angell, Norman. 1913. *The Great Illusion. A Study of the Relation of Military Power to National Advantage*. New York and London: G. P. Putnam's Sons.

Benjamin, Walter. 2006. *The Writer of Modern Life. Essays on Charles Baudelaire*. Cambridge, Masschusetts, and London, England: The Belknap Press of Harvard University Press.

Buber – Neumann, Margarete. 1949. *Under Two Dictators*. Translated by Edward Fitzgerald. London: Victor Gollancz Ltd.

Cargas, H. J. 1976. *Harry James Cargas in Conversation with Elie Wiesel*. New York: Paulist Press.

Caruth, Cathy. 1995. „Recapturing the Past: Introduction", în: Cathy Caruth (ed.). *Trauma: Explorations in Memory*. Baltimore, MD and London: John Hopkins University Press, p. 151-157.

Engdahl, Horace (ed.). 2000. *Witness Literature. Proceedings of the Nobel Centennial Symposium*. New Jersy, London, Singapore, Hong Kong: World Scientific.

Englund, Peter. 2000. „Philomela's Tongue: Introductory Remarks on Witness Literature", în Engdahl, Horace (ed.). *Witness Literature. Proceedings of the Nobel Centennial Symposium*. New Jersy, London, Singapore, Hong Kong: World Scientific.

16. Incluzând aici și pe cele cu caracter ficțional ca *O zi din viața lui Ivan Denisovici* (Alexandr Soljenițân) sau *Povestirile din Kolîm*a (Varlam Șalamov).

BDD-A28953 © 2018 „Jozsef Attila" Tudomanyi Egyetem Kiado Szeged; Editura Universității de Vest din Timișoara
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:08:13 UTC)

Ferguson, Niall. 2006. *The War of the World*. New York: Penguin Press.

Freud, Sigmund. 1961. *Beyond the Pleasure Principle*. Translated and edited by James Strachey. New York – London: W. W. Norton & Company.

Ghinzburg, Evghenia. 2015. *Destin în bătaia vântului. Jurnal.* Traducere de Antoaneta Olteanu. Bucureşti: Corint, 2015.

Ghinzburg, Evghenia. 2016. *Ocna... Ce binecuvântare!*. Traducere de Antoaneta Olteanu. Bucureşti: Corint, 2016.

Guinzbourg, Evguénia S. 1997 a. *Le vertige.* Paris: Seuil.

Guinzbourg, Evguénia S. 1997 b. *Le Ciel de Kolyma*. Paris, Seuil, 1997.

Halbwachs Maurice (1968): *La mémoire collective,* Paris: Presses Universitaires de France.

Halbwachs, Maurice. 1992. *On Collective Memory*. Edited, translated, and with an *Introduction* by Lewis A. Coser. Chicago and London: The University of Chicago Press.

Kaplan, E. Ann. 2005. *Trauma Culture. The Politics of Terror and Loss in Media and Literature*. New Brunswick, New Jersey, and London: Rutgers University Press.

Kravchenko, V. A. 1947. *J'ai choisi la liberté ! La vie publique et privée d'un haut fonctionnaire soviétique*. Traduit de l'américain par Jean de Kerdélan. Paris: Éditions Self.

LaCapra, Dominick. 2004. *History in transit: Experience, Identity, Critical Theory.* Ithaca, N.Y and London: Cornell University Press.

Larina Anna. 1993. *This I Cannot Forget: The Memoirs of Nikolai Bukharin's Widow*. New York: W.W. Norton.

Margolin Julius. 2010. *Voyage au pays des Ze-Ka*. Traduction de Nina Berberova et Mina Journot, révisée et complétée par Luba Jurgenson. Paris: Éditions Le Bruit du temps.

Ricœur, Paul. 2001. *Memoria, istoria, uitarea*. Traducere de Ilie Gyurcsik şi Margareta Gyurcsik. Timişoara: Amarcord.

Rousset, David. 1965. *L'Univers concentrationnaire*. Paris: Éditions de Minuit.

Rousset, David. 1988. *Les Jours de notre mort*. Paris: Ramsay, 1988.

Soljeniţân, Alexandr. 2013. *O zi din viaţa lui Ivan Denisovici*. Traducere de Nina Grigorescu. Bucureşti: Humanitas.

Soljeniţîn, Alexandr. 2008. *Arhipelagul Gulag*, vol. I. Traducere şi note de Nicolae Iliescu. Bucureşti: Univers, 2008.

Şalamov, Varlam. 2015. *Povestiri din Kolîm*a. Traducere de Ana-Maria Brezuoleanu şi Magda Achim. Iaşi: Polirom.

Tchernavin, Vladimir V. 1936. *I Speak for the Silent (Prisoners of the Soviets)*. Boston - New York, Hale: Cushman & Flint.

Terteci, Maria. 2012. „Femei între ziduri". *Analele Universităţii de Vest din Timişoara. Seria Ştiinţe Filologice*, L/2012, p. 169-176.

Todorov, Tzvetan. 1996. *Confruntarea cu extrema. Victime şi torţionari în secolul XX*. Bucureşti: Humanitas.

Tucan, Dumitru. 2013. „Evadaţi din paradis. Istoria relatărilor timpurii despre gulagul sovietic (1920-1950)", în: Andi Mihalache, Adrian Cioflâncă (ed.). 2013. *Istoria recentă altfel: perspective culturale*. Iaşi: Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza" din Iaşi, p. 61-77.

Walker, Janet. 2004. „The Vicissitudes of Traumatic Memory and the Postmodern History Film", în: E. Ann Kaplan, Ban Wang (ed.). 2004. *Trauma and Cinema: Cross-Cultural Explorations*. Hong Kong: Hong Kong University Press, 2004, p. 125–144.

BDD-A28953 © 2018 „Jozsef Attila" Tudomanyi Egyetem Kiado Szeged; Editura Universităţii de Vest din Timişoara
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:08:13 UTC)